

TEA EVENINGS FOR THE SAKE OF THE NATION

The Baltic German women's movement and the Baltic German national project 1905-1919

CHRISTINA DOUGLAS

Keywords

The women's movement, nationalism, Baltic Germans, class, gender, ethnicity

Summary

The Baltic German women's movement was deeply involved in the Baltic German national project between 1905 and 1919. By that time the traditional elite position of the Baltic Germans in the Baltic provinces of Imperial Russia was increasingly challenged and questioned, also with violent means. Therefore the Baltic Germans felt threatened, and the women's organisations saw as their special mission to protect and advocate their own national character. Using Nira Yuval-Davis's theoretical framework regarding a gendered understanding of national projects, as well as a hermeneutical approach, this article examines the relationship between the Baltic German women's movement and the Baltic German national project between 1905 and 1919. Three examples are analysed: the establishment of the Frauenbunde in 1905, especially the Deutsche Frauenbund zu Riga; the tea evenings arranged by the Frauenbund; and finally their petition for a German annexation of the Baltic Provinces in 1917. In the endeavour to advocate their own group, the Baltic Germans drew heavily on their 700-year history and their self-image as a civilizing force. The Frauenbund worked hard to stabilise the group, for instance by actively trying to prevent that the poorer segment of the group lost their German-ness and disappeared into the Latvian nation.

Genom en analys av den tyskbaltiska kvinnorörelsens aktiviteter i Baltikum (1905-1919) visar Christina Douglas dels hur kvinnorörelsen var djupt involverad i det tyskbaltiska nationella projektet, och dels hur kön, klass och etnicitet samspelar i nationsskapandet.

TE-AFTNAR I NATIONENS TJÄNST

Den tyskbaltiska kvinnorörelsen och det tyskbaltiska nationella projektet 1905-1919

CHRISTINA DOUGLAS

På söndag eftermiddag var fjortonde dag samlas kvinnor från alla ständer i "Folk-kökets" stora sal för att under några timmar med föredrag och musikaliska uppträdanden amusera sig tillsammans. Den enkla arbetarkvinnan har här nöjet av att bli betjänad av "unga fröknar". Älskvärda damer bemödar sig att som bordsvärdinnor öppna sina gästers hjärtan och munnar, för att få höra om deras liv och kanske för att kunna hjälpa och trösta. Det bästa tecknet på dessa te-aftnars stora popularitet är den oerhört stora tillströmningen: kvinnorna skulle helst komma varje gång, men på grund av det betydande antalet intresserade är det bara möjligt mer sällan. (Kieseritzky 1906: 36-37)

Beskrivningen av dessa populära te-aftnar där kvinnor från olika samhällsskikt möttes är Polly Kieseritzkys, ordföranden i den tyskbaltiska kvinnoorganisationen *Deutsche Frauenbund zu Riga*. Te-aftnarna som arrangerades av *Frauenbund* utspelade sig i det multietniska Riga under det tidiga 1900-talet. Det som Polly Kieseritzky inte explicit nämner i beskrivningen, men som var en självklarhet för alla inblandade, var att det uteslutande handlade om tyskbaltiska kvinnor. *Frauenbund* hade ett uttalat nationellt syfte, något som också uttrycktes i deras stadgars första paragraf: "att främja den tyska befolkningen i Östersjöprovinserna spirituellt, moraliskt och materiellt" (Satzungen der Vereinigung...[1908]).

Idag vet få, om någon, vilka tyskbalterna var och än mindre varför en tyskbaltisk

kvinnoorganisation skapade mötesplatser för tyskbaltiska kvinnor ur olika samhällsklasser. Föga förvånande, då tyskalterna i mångt och mycket hör till en sedan länge förlorad värld. Ämnet för denna artikel är den tyskbaltiska kvinnorörelsen och dess försök att skydda och bevara den värld som var deras, men som mellan 1905 och 1919 alltmer gled dem ur händerna.

Tyskbalternas närvaro i det område som idag benämns som Baltikum (dagens Estland och Lettland) går tillbaka till det sena 1100-talet. Det var då de första tysktalande missionärerna, handelsmännen och korsriddarna anlände. De folkgrupper som redan levde där skulle successivt komma att kristnas och underordnas de tysktalande erövrarna (Plakans 2011). För tyskalterna var denna inledning på deras historia i Baltikum oerhört viktig, inte minst eftersom den kom att präglade deras syn på sig själva och sin roll men också på hur de såg på ursprungsbefolkningen i området (folkgrupper som senare skulle benämnas ester och letter). Tyskbalterna såg sig själva som en civilisatorisk kraft som inte bara burit med sig civilisationen till Baltikum utan också kristnat de ”hedniska folkslag” som levde där (Plakans 2011).

Tyskbalterna utgjorde aldrig mer än några få procent av den totala befolkningen i området. Men de lyckades likväl under nästan hela sin drygt sjuhundraåriga närvaro i Baltikum bibehålla en elitstatus vilket innebar att de dominerade politiskt, socialt och kulturellt. Detta trots att de efterhand förlorade den direkta politiska kontrollen. Under 1600-talet tillhörde delar av området Sverige och från början av 1700-talet inför-

livades Baltikum i det ryska imperiet och skulle så förbli fram till de baltiska staternas självständighet 1919 (Plakans 2011). Under hela den här tiden utgjorde tyskbalterna en regional elit som uteslutande bestod av adel och borgerlighet (Henriksson 1996). Den tyskbaltiska adeln ägde i stort sett all jord i området, jord som brukades av estniska och lettiska bönder som fram till 1816-1819 var livegna. I städerna dominerade och styrde den tyskbaltiska borgerlighetens handelsmän och hantverkare (Plakans 2011).

Under 1800-talet och början av 1900-talet omvandlades Europa. I och med nationalismen och nationalstatssystemet uppkomst, det ryska imperiets sönderfall under Första världskriget och den ryska revolutionen 1917 samt demokratiseringsprocessen skapades det nya ”moderna” Europa. Ett Europa som bestod av tydligt avgränsade nationalstater, ofta med någon typ av demokratisk representation. *Den* världen hade tyskbalterna varken förståelse för eller plats i.

Tyskbalternas privilegierade ställning började ifrågasättas och undermineras under andra hälften av 1800-talet. De sattes under tryck från två håll samtidigt: å ena sidan inledde tsarmakten en russifieringspolitik vilken minskade det lokala självstyret i de tre baltiska provinserna (Estland, Livland och Kurland, ungefär dagens Estland och Lettland). Därtill infördes ryska som officiellt språk, vilket gjorde att tyskspråkiga skolor inte längre var en möjlighet (Haltzel 1981). Å andra sidan började den estniska och lettiska majoritetsbefolkningen, inom ramen för deras nationella strävanden, att ifrågasätta tyskbalternas maktposition (Plakans 1995).

För tyskbalterna var denna situation helt ny; för första gången utmanades och ifrågasattes deras privilegierade position. Situationen ställdes än mer på sin spets under 1905 då den våg av politisk och social oro som svepte över det ryska imperiet även nådde de baltiska provinserna (Figes 2014). I Baltikum kändes revolutionen 1905 såväl i städerna som på landsbygden. Motståndet mot tyskbalterna och deras privilegierade position tog för första gången våldsamma former: tyskbalter dödades och många av deras herrgårdar förstördes (Plakans 2011).

Tyskbalterna baserade i mångt och mycket sina maktanspråk på sin historia som en, i deras ögon, civiliserande kraft. Dessutom ansåg de sig tillhöra en, i jämförelse med ester och letter, överlägsen kulturmak. De såg sig som den givna eliten i Baltikum och strävade efter att bibehålla den rådande ordningen. Men det gjorde också att alla utmaningar mot dem, som exempelvis revolutionen 1905, upplevdes som ett tydligt hot av tyskbalterna, inte bara mot gruppens maktställning per se utan mot hela deras värld, deras sätt att leva.

Ett nationalistiskt intresse hade för första gången framträtt bland tyskbalterna under det sena 1800-talet, mycket som ett svar på tsarregimens russifieringsprocess. Men det var först i samband med revolutionerna 1905 som en mer organiserad form av nationalism uppstod (Henriksson 1996). I det tyskbalterna uppfattade som en kamp för sin existens kom tyskbaltska kvinnor och deras organisationer att spela en central roll (Henriksson 1996). En av organisationerna som arbetade med detta var *Deutsche Frauenbund zu Riga*, organisationen som

arrangerade te-aftnarna som beskrivs i det inledande citatet.

Den av tyskbalterna upplevda hotbildningen blev till viss del verklighet. I samband med att Estland och Lettland uppstod som självständiga nationalstater 1919 förlorade tyskbalterna det sista av sin elitställning och reducerades till en etnisk minoritet bland andra minoriteter; judar, ryssar, polacker och litauer. Ett tydligt exempel på att tyskbalternas maktposition hade nått vägs ände var att den lettiska staten under 1920-1923 exproprierade nästan all jord som ägdes av tyskbalterna (Maydell 1940; Plakans 2011). År 1939 tog sedan i all egentlig mening tyskbalternas historia i Baltikum slut. I september det året beslutade Hitler att omlokalisera alla tyskbalter från Baltikum till det då nyligen ockuperade Polen. Ett påbud den överväldigande majoriteten tyskbalter valde att åtyda, vilket innebar att deras sjuhundraåriga närvaro i Baltikum hade nått sitt slut.

Nationalism, genus och källmaterial

Den föreliggande artikeln fokuserar på perioden 1905 till 1919, den period då tyskbalterna, däribland *Deutsche Frauenbund zu Riga*, aktivt arbetade för att stärka och bevara den tyska befolkningen i Baltikum. Detta arbete bör enligt Anders Henriksson (1996: 221) förstås i termer av nationalism, eller som han benämner det, "nationalist politics". Tyskbalternas nationalism måste dock förstås i sin historiska kontext. Det var nämligen först *efter* första världskriget som idealet nation-folk-medborgarskap fick genomslag som den grundläggande principen för staters politiska organisation.

Den nationella kategorin, som Geoff Eley (2000) uttrycker det, var under perioden före kriget fortfarande flytande, det fanns ingen fixerad förståelse eller definition av nationen eller dess organisering. Tyskbalternas nationalism måste också ses som skild från den tyska nationalstaten (som skapats 1871) eftersom tyskbalterna under perioden 1905-1919 var en liten regional elit inom det ryska imperiet, geografiskt avskild från ett större tysktalande område och det tyska riket.

Tyskbalternas koppling till nationalismen handlade aldrig om att skapa en tyskbaltsk nationalstat, eller nation i betydelsen stat, men de hade likväl ett nationellt projekt. Att differentiera mellan nationella projekt och nationalstater är i sammanhanget dels en viktig kontextuell poäng dels en teoretisk poäng kopplad till Nira Yuval-Davis (1997) som gör samma distinktion. Tyskbalterna använde ofta termen *Volkstum*, ungefärligen nationalkaraktär, ett folks väsen och egenart så som det framkommer i dess kultur. Begreppet är svåröversatt då konnationerna i det tyska begreppet försvinner, därför har jag valt att ha med det tyska begreppet inom parantes i texten.

Yuval-Davis har i boken *Gender & nation* (1997) analyserat hur genus och nationella projekt är sammanlänkade med varandra samt betonat nödvändigheten av "a gendered understanding of nations and nationalisms" (1997: 3). I likhet med Yuval-Davis är mitt primära intresse kvinnornas position inom nationella projekt. Vad gäller tyskbalterna så betonar Henriksson (1996: 214) också att de tyskbaltska kvin-

norna och deras organisationer var "among the most ardent advocates and effective organizers of the nationalist movement.". Artikelns syfte är därmed att undersöka den tyskbaltska kvinnorörelsens relation till det tyskbaltska nationella projektet mellan 1905 och 1919. Teoretiskt anknyter jag till Yuval-Davis (1997) och då särskilt till hennes diskussion kring kvinnan och den biologiska reproduktionen av nationen samt den kulturella reproduktionen av genusrelationer så som de kommer till uttryck i nationella projekt.

Utöver detta använder jag mig också av Yuval-Davis (1997) konceptualisering av transversalism och begreppen *rooting* (att vara medveten om sin egen identitet och position) och *shifting* (att vara beredd att skifta, att försöka förstå "den andres" *rooting*). Transversalism, enligt Yuval-Davis, har sitt ursprung i de metoder som användes för att överbrygga motsättningar inom italienska kvinnoorganisationer i Bologna. Jag använder det dock som ett analysredskap kopplat till den tyskbaltska kvinno- rörelsen eftersom det lämpar sig väl för att just synliggöra såväl förekomsten av dialog som avsaknad av detsamma.

Det källmaterial som ligger till grund för artikeln är bland annat tidskriften *Baltische Frauenzeitschrift* som gavs ut varje månad mellan oktober 1906 och april 1910. Samtliga nummer av tidskriften har analyserats då det är det källmaterial som bäst ger en bild av den tyskbaltska kvinnorörelsen så som den presenterade sig själv. Det inledande citatet rörande *Frauenbunds* te- aftnar är exempelvis hämtat från *Baltische Frauenzeitschrift*.

I övrigt är det kvinnoorganisationen *Deutsche Frauenbund zu Riga* som befinner sig fokus. Anledningen till att just den organisationen valts ut är att den, och dess ordförande Polly Kieseritzky, intog en ledande position och en viss särställning i relation till andra tyskbaltiska kvinnoorganisationer i Baltikum. Något som framgår tydligt i *Baltische Frauenzeitschrift*, exempelvis i samband med att Polly Kieseritzky i april 1907 meddelade att de olika *Frauenbunden* i Baltikum beslutat att *Baltische Frauenzeitschrift* skulle fungera som föreningsorgan trots att initiativet till detta hade kommit från Reval (Tallinn) (Kieseritzky 1907). Att *Deutsche Frauenbund zu Riga* hade en särskild position kan också kopplas till att under perioden 1905-1919 så bodde den dominerande andelen av den tyskbaltiska befolkningen i Baltikum i själva Riga (Ströhm 1908).

Det källmaterial som *Deutsche Frauenbund zu Riga* lämnat efter sig ligger på Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (Lettlands statliga historiska arkiv, LVVA) i Riga. Nästan allt material som rör *Frauenbund* är på tyska. Jag har gått igenom hela arkivet som rör organisationens historia, från 1905 till 1939, även om jag närläst vissa delar noggrannare än andra. Artikeln bygger framförallt på material där *Frauenbund* presenterar sin verksamhet, samtida årsberättelser, och artiklar författade av företrädare för organisationen. En stor del av materialet är författat av organisationens ordförande. Polly Kieseritzky var ordförande mellan 1905 och 1917, därefter tog hennes kusin, Josephine Kieseritzky, över fram till 1939.

Den hermeneutiska metoden: en strävan efter förståelse

Hermeneutik är inte bara en metod för texttolkning jag använder utan också en ontologisk ståndpunkt om hur vi människor existerar i världen (se till exempel Smith 2004). Det jag strävar efter som hermeneutiker är förståelse, förståelse för ett historisk skeende, händelse eller grupp människor (se till exempel Bulhof 1990). Vi kan aldrig uppnå fullkomlig förståelse då vi som Martin Heidegger (1993) påtalat är oskiljbara från den värld vi lever i. Men vi kan komma nära och det är strävan efter förståelse som gör oss mänskliga.

Som hermeneutiker arbetar jag dialogiskt. I min forskningsprocess växlar jag ständigt mellan att gå in i den värld jag forskar om, (inlevelse), och att ta ett steg tillbaka och återkoppla till min egen förståelse och min position i världen. För att kunna förstå måste vi också, enligt Heidegger (1993) se det vi studerar i sitt sammanhang, det vill säga vi måste contextualisera. Historien måste tolkas utifrån de möjligheter som de historiska aktörerna uppfattade i sin samtid, inte utifrån det facit vi har idag (Hobsbawm 1997).

Fokus i artikeln ligger på den tyskbaltiska kvinnorörelsens koppling till det tyskbaltiska nationella projektet. Utifrån min kunskap om tyskbaltarna och deras kvinnorörelse har jag identifierat de tillfällen där detta framkommer: grundandet av *Frauenbund* 1905, deras te-aftnar samt petitionen om inlemmandet av de baltiska provinserna i det tyska riket 1917. Källmaterialet har därmed först gått igenom för att identifiera dessa tre exempel. Därefter har de

centrala källorna närlästs och i det arbetet har såväl texternas övergripande mening lästs fram som de små men viktiga detaljerna kring ordval. Läsningen av källorna har också skett i ständig dialog med kontexten, tidigare historisk forskning, teori och metod, växlandet mellan inlevelse och att problematisera min förförståelse. Enligt Hans-Georg Gadamer (1998) uppstår förståelse då forskarens förförståelse utmanas och förändras i mötet med det studerades förståelsehorisont.

Tyskbaltiska kvinnor och frågan om den tyskbaltiska kvinnorörelsen

Det finns relativt lite forskning om tyskbaltiska kvinnor såväl som genushistorisk forskning om tyskskalterna, men det finns vissa undantag. Av central betydelse är Heide W. Whelans (1999) social- och kulturhistoriska studie om den tyskbaltiska adelns försök att anpassa sig till samhällsförändringarna under 1800-talet. Anja Wilhelmis (2008) studie om tyskbaltiska kvinnors livsvärldar - *Lebenswelten* - utifrån självbiografier är till skillnad från Whelans explicit genushistorisk. I fokus befinner sig sådana aspekter i kvinnornas liv som skolgång och giftermål.

På många sätt är Wilhelmis angreppssätt talande, i de fall tyskbaltiska kvinnor berörs i forskningen så är det framför allt i relation till familjen eller sociala och kulturella aspekter. Tyskbaltiska kvinnor har sällan studerats i relation till politik, och tyskbaltiska kvinnor har än mer sällan lyfts fram som politiska aktörer i sin egen rätt. Anders Henrikssons (1996) studie är dock ett undantag. Henriksson lyfter fram och

exemplifierar empiriskt kopplingen mellan genus och nationalism i det tyskbaltiska fallet. Han visar att det framförallt var de tyskbaltiska kvinnorna snarare än männen som förespråkade, organiserade och drev den tyskbaltiska nationella rörelsen efter 1905 års revolutioner.

Ragna Boden (2007), Henriksson (1996) och Whelan (1995) har alla skrivit om tyskskalterna i relation till det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets kvinnofrågor; kvinnors möjlighet till utbildning och arbete samt mer generellt kvinnors intåg i offentligheten. Explicita studier om tyskbaltiska kvinnoorganisationer är dock få. En kort deskriptiv artikel av Robert G. Waite (1997) rörande *Deutsche Frauenbund zu Riga* finns att tillgå. Därutöver finns även min egen artikel om samma kvinnoförening under mellankrigstiden (Douglas 2015). Jag argumenterar där för en bredare förståelse av vad som definieras som politik och vilka typer av kvinnoorganisationer som ses som en del av kvinnorörelsen. Detta gör jag utifrån en problematisering av att både Whelan (1995) och Wilhelmis (2008) ifrågasätter existensen av en tyskbaltisk politisk kvinnorörelse. Deras motivering för att det inte fanns någon tyskbaltisk kvinnorörelse är att tyskbaltiska kvinnor och deras organisationer aldrig krävde några politiska rättigheter, exempelvis rösträtt, utan deras krav fokuserade enbart på möjligheter till utbildning och arbete. Det är riktigt att tyskbaltiska kvinnor och deras organisationer aldrig krävde politisk rösträtt, men politik och politiskt aktörskap handlar om mer än rösträtt (se till exempel Eduards 2002). Begreppet kvinnorörelse bör inte reserveras

för enbart organisationer som ifrågasatte de rådande könsrollerna, definierade sig som feministiska eller krävde politiska rättigheter (se till exempel Beaumont 2013).

**Begreppet kvinnorörelse
bör inte reserveras för
enbart organisationer som
ifrågasatte de rådande
könsrollerna, definierade sig
som feministiska eller krävde
politiska rättigheter.**

Konsekvensen av en alltför snäv förståelse av såväl begreppet politik som kvinnorörelse leder till ett osynliggörande av exempelvis den tyskbaltska kvinnorörelsen.

Om en ser till källorna är det uppenbart att det fanns en tyskbaltsk kvinnorörelse. I premiärnumret av *Baltische Frauenschrift* 1906 skriver redaktören Elsbet Schütze explicit om den tyskbaltska kvinnorörelsen som just en kvinnorörelse och som en del av den större internationella kvinnorörelsen. Hon betonar dock att de baltiska områdena hade vissa egenheter och att en del av de ”extrema” strömningar inom kvinnorörelsen inte passade i Baltikum (Schütze 1906). Det är troligt att Schütze här syftade på frågan om politisk rösträtt för kvinnor när hon uttalade sig om ”extrema” strömningar inom den internationella kvinnorörelsen. Krav på politisk rösträtt stod på många kvinnorörelsers agenda under det tidiga 1900-talet, exempelvis i Tyskland, Sverige, Ryssland och Storbritannien (Gerhard 2004; Rönnbäck 2004; Pushkareva 2006;

Connelly 2013). Däremot inte hos tyskbalterna. Samtidigt bör inte den tyskbaltska kvinnorörelsens ointresse för frågan överdrivas. *Baltische Frauenzeitschrift* innehöll i november 1906 en artikel som i mycket starka ordalag pläderade för kvinnors politiska rösträtt (Kramers 1906). Artikeln verkar dock inte vara skriven av en tyskbaltsk kvinna utan av en kvinna från Rotterdam. I en fotnot påpekar redaktionen att de inte håller med artikeln i alla punkter men att de ändå vill ge läsarna möjlighet att orientera sig i ämnet då frågan utgjorde en viktig aspekt av den internationella kvinnorörelsen. Återigen görs en explicit koppling till kvinnorörelsen, även om den inte är villkorlös.

Deutsche Frauenbund zu Riga och den tyskbaltska kvinnorörelsen

Deutsche Frauenbund zu Riga grundades den 4 december 1905 som ett direkt svar på revolutionen som samma år svepte över det ryska imperiet. Dess uttalade syfte var att främja den tyska befolkningen i Baltikum (Satzungen der Vereinigung...[1908]). Revolutionen 1905 bestod av folkliga uppror (bönder och arbetare) som protesterade mot det politiska systemet och den sociala ordningen i Ryssland, däribland tsarens autokratiska (enväldiga) styre (Figes 2014).

Revolutionen och repressionen av den pågick mellan 1905 och 1907, och under den perioden dödades sammanlagt sjuttiosju tyskbalter, av vilka fem var kvinnor: tre jordägare, en ekonomiskt oberoende kvinna och en prästfru (Sieber 1909). Dessa siffror är bara en droppe i havet jämfört med det antal ryssar, ester och letter som

dödades när upproren slogs ner. Men för tyskbalterna innebar revolutionen 1905 att det hot de känt sig leva under sedan andra hälften av 1800-talet (russifieringspolitiken och de estniska och lettiska nationella strävandena) nu både hade konkretiserats och skruvats upp.

Deutsche Frauenbund zu Riga var inte den enda organisationen som bildades efter revolutionen 1905. Ett antal tyskbaltska kvinnoorganisationer grundades runt om i Baltikum under hösten och vintern 1905/1906, alla med namnet *Frauenbund*; i Reval (Tallinn), Mitau (Jelgava), Riga, och strax därefter även i Dorpat (Tartu), Pernau (Pärnu), och Libau (Liepāja) (Kieseritzky 1906).

De olika *Frauenbunde* var visserligen bland de första organisationerna att bildas men de var inte de enda. Andra viktiga organisationer som etablerades i efterdyningarna av 1905 års revolutioner var ett nätverk av organisationer som hette *Deutsche Vereine*. Jörg Hackmann (2012) som studerat dessa påtalar att de hade ett liknande syfte som *Frauenbund*, nämligen att bevara och stärka den tyskbaltska nationalkaraktären (*Volkstum*). Även de etablerades i städer och mindre orter runt om i Baltikum, men till skillnad från *Frauenbunde* så vände de sig till både tyskbaltska män och kvinnor (Hackmann 2012).

Det som gjorde det möjligt för tyskbalterna att grunda organisationer med ett uttalat nationellt syfte var ”oktobermanifestet” som utfärdades av Tsar Nikolai i oktober 1905. Syftet med manifestet var att stävja det rådande missnöjet och det utlovade bland annat ett parlament (duma),

yttrandefrihet och föreningsfrihet (Figes 2014). Det som skilde organisationer som *Frauenbunde* och *Deutsche Vereine* från de som existerat tidigare var att de hade en nationell prägel. Henriksson (1996) påtalar också att det först var i samband med revolutionen 1905 som en mer organiserad form av nationalism uppstod bland tyskbalterna.

De tyskbaltska organisationerna som uppstod 1905/1906 måste förstås i ljuset av den hotbild som tyskbalterna uppfattade. Polly Kieseritzky (1906: 34) skrev i en artikel i *Baltische Frauenzeitschrift* om *Deutsche Frauenbund zu Riga* att de baltiska provinserna genomlevt en svår tid mellan 1889 och 1905: ”[t]yskheten, den gamla kulturmakten sedan sjuhundra år skulle utrotas, skolor och domstolsväsendet russifierades och kyrkorna blev svårt trängda.” Hon beskriver också tyskbalterna som ”försälvade och förtryckta” (Kieseritzky 1906: 34). Givet dessa formuleringar är det omöjligt att ta miste på det av tyskbalterna upplevda hotet. Häri ligger också förklaringen till både organisationernas nationella syfte och att endast tyskbalter kunde bli medlemmar. Det senare var dock något som faktiskt diskuterades i samband med att *Deutsche Frauenbund zu Riga* bildades.

I november 1905, ungefär en månad innan organisationen grundades, hade arbetet inletts och namnet diskuterades, en fråga som kopplades ihop med vilka som skulle kunna bli medlemmar. Skulle organisationen heta ”Deutsche Frauenbund” (tyska kvinnoförbundet) eller något mer inkluderande? Argumentet att likasinnade kvinnor från andra nationaliteter borde inkluderas ställdes mot argumentet

att eftersom organisationen hade en svår uppgift och behövde kämpa mot "fientliga element" så borde endast personer med tysk härkomst inkluderas. Frågan gick till omröstning där av de uppskattningsvis sammanlagt tjugo-tjugofem närvarande personerna (både män och kvinnor) endast fem röstade nej till namnet "Deutsche Frauenbund" (Versammlung behufs... 1905). Namnet blev *Deutscher Frauenbund zu Riga* och enligt stadgarna kunde enbart kvinnor med tysk härkomst bli aktiva medlemmar medan både män och kvinnor med tysk härkomst kunde bli passiva medlemmar (Satzungen der Vereinigung...[1908]) Att organisationer i Baltikum var organiserade enligt etniska principer var inget nytt. Letter, tyskalter, ryssar och judar hade alla sedan andra hälften av 1800-talet sina egna organisationer. De olika etniska grupperna i Riga levde till stor del parallella liv (Hirschhausen 2006).

De tyskbaltiska kvinnornas betydelse för det tyskbaltiska nationella projektet lyftes fram av Polly Kieseritzky då hon betonade att "det var kvinnor som först gjorde bruk av tillåtelsen att kalla sig tysk och att arbeta för tyskarnas bästa" (Kieseritzky 1906: 34). Josephine Kieseritzky å sin sida framhåller i en historik över organisationen att förklaringen till varför *Deutsche Frauenbund zu Riga* bildades låg i att "nödvändigheten av kvinnors deltagande i försvaret av den hotade tyska kulturen hade erkänts" (Kieseritzky 1931: 42). Både Henriksson (1996) och Whelan (1995) lyfter fram att revolutionerna 1905 ledde till en ökning av tyskbaltiska kvinnors offentliga aktivitet, till exempel genom de kvinnoorganisatio-

ner som då uppstod. Henriksson (1996) betonar därtill att det var de tyskbaltiska kvinnorna som gick i bräsch för det tyskbaltiska nationella projektet.

Deutsche Frauenbund zu Riga hade under perioden 1905 till 1919 som mest 3612 medlemmar (år 1908) och som lägst 1286 (år 1917) (Kieseritzky 1931). De arbetade för att främja den tyska befolkningen i Baltikum genom en rad verksamheter och aktiviteter. De drev skolor, daghem, ålderdomshem, familjehjälp och bibliotek samt anordnade te-aftnar, föreläsningar om kvinnors arbetsmöjligheter, konserter och utställningar (Kieseritzky 1931, 1956). *Frauenbund* benämnde dock sitt engagemang i det tyskbaltiska nationella projektet i termer av socialt och kulturellt arbete, inte politiskt (Kieseritzky 1956).

Te-aftnar i nationens tjänst

En av de aktiviteter som *Deutsche Frauenbund zu Riga* anordnade under perioden 1905 till 1919 var te-aftnar. Under första världskriget anordnades inga te-aftnar eftersom *Frauenbund* då tvingades stänga ner just den specifika verksamheten (Jahresbericht...1905-1917). Mellan 1905 och 1917 organiserade *Frauenbund* 238 te-aftnar i Riga, vilka besöktes av sammanlagt 19 589 kvinnor (Jahresbericht...1905-1917). Många tyskbaltiska kvinnor besökte regelbundet te-aftnarna vilket gör att det sammanlagda antalet besökande inte är liktydigt med antalet individer. I årsberättelsen för 1913 förtydligas detta då det totala antalet besökande på 1 035 kvinnor utgjordes av 350 olika personer (Achter Jahresbericht...1913).

I det inledande citatet beskrevs hur dessa

te-aftnar gick till. Kvinnor från olika klasser samlades för att umgås, dricka te och samtala, men där fanns en aspekt av ”upp- och nedvända världen” då ”unga fröknar” betjänade arbetarkvinnor (Kieseritzky 1906:

**Utmärkande för Baltikum
hade länge varit att klass
och etnicitet fullkomligt
sammanföll.**

36-37). Te-aftnarna kunde också innehålla inslag av sång och musik, föreläsningar och uppläsningar av dikter och berättelser (Achter Jahresbericht...1913).

I årsberättelsen för 1905-1917 beskrivs syftet med te-aftnarna som att sammanföra tyska kvinnor från olika sociala klasser, rika och fattiga, kvinnor från framstående familjer och kvinnor från en enklare bakgrund (Jahresbericht...1905-1917). En betydande del av *Deutsche Frauenbund zu Rigas* arbete riktades mot tyska familjer tillhörande de lägre sociala klasserna. Det var nämligen dessa som uppfattades vara i störst fara för att förlora, alternativt ge upp, inte bara det tyska språket utan också sin nationalkaraktär (*Volkstum*) som ett resultat av att de levde så nära inpå andra etniska grupper (Kieseritzky 1956). Enligt Josephine Kieseritzky (1956) var detta ett nytt angreppssätt som uppstod efter 1905.

Frågan är dock huruvida det ens går att tala om tyskbalter tillhörande en lägre social klass. Utmärkande för Baltikum hade länge varit att klass och etnicitet fullkomligt sammanföll. Att tillhöra överklassen var liktydigt med att vara tyskbalt och vice

versa, det fanns ingen skillnad mellan att vara tysk (*Deutscher*) och att vara ”herre” (*Herr*) (Hirschhausen 2006). Tyskbalterna var antingen landägande adel eller borgerlighet. Bönder och senare även arbetare ansågs per definition tillhöra andra etniska grupper, huvudsakligen letter och ester. Åtskillnaden hade också en språklig komponent då tyskbalterna talade tyska, (det var också länge det officiella språket), medan ester och letter talade sina folkliga dialekter. Samtidigt som tyskbalterna började utmanas i slutet av 1800-talet började också borgerligheten i Riga differentieras etniskt, då en lettisk, rysk och judisk medelklass etablerades vid sidan om den tysk-baltiska (Hirschhausen 2006).

Historiskt hade tyskbalterna även hållit sig till den egna sociala gruppen. Adeln och de olika schatteringarna av borgerlighet hade sällan beblandat sig med varandra (Whelan 1999). Det tryck som tyskbalterna hamnade under och den hotbild de upplevde från och med det sena 1800-talet, och inte minst efter 1905, förde dock med sig att de gick samman över klassgränserna, eller åtminstone försökte. Då uppstod ett nytt intresse för fattiga tyskbalter, i ljuset av hotbilden blev det nu viktigt att hålla kvar dessa element inom den tysk-baltiska gruppen. Tidigare, när deras elitställning var intakt, hade det inte spelat någon roll om några personer sjönk ner i det lettiska folkhavet.

Deutsche Frauenbund zu Riga var inte heller den enda tysk-baltiska organisationen som arrangerade sammankomster med syftet att skapa en starkare samhörighetskänsla inom den egna gruppen. *Deutsche Verein* i

Reval (Tallinn) organiserade liknande aktiviteter, och här för både män och kvinnor (Schiemann 1979). Huruvida *Deutsche Frauenbund zu Rigas* te-aftnar i Riga var lyckosamma i att skapa en känsla av gemenskap är svårt att uttala sig om. Men deras popularitet och att arrangemangen fortsatte under lång tid indikerar att de uppnådde eftersträvad effekt.

Vad de tyskbaltska kvinnor som tillhörde de lägre sociala klasserna, de som bjöds in till te-aftnarna, ansåg framkommer tyvärr inte i källorna. De tyskbaltska organisationerna generellt dominerades av över- och medelklass, både vad gäller medlemmar och innehav av ledande positioner (Hackmann 2012; Douglas 2015). Även i den tyskbaltska pressen är det svårt att höra andra röster än den tyskbaltska adeln och medelklassen.

När Yuval-Davis diskuterar kvinnors positionering i och förpliktelser gentemot sina etniska och nationella kollektiv berör hon framför allt intersektionen mellan kvinnors reproduktiva roll och konstruktionen av nationer (Yuval-Davis 1997). Hon identifierar tre diskurser som dominerar nationella policys rörande befolkningskontroll: inom *people as power-diskursen* ses nationens framtid som beroende av dess ständiga tillväxt. Detta brukar leda till en situation där kvinnor uppmuntras att föda många barn (Yuval-Davis 1997: 29-31).

Eugenicistdiskursen handlar om föreställningar, ofta kopplade till ett "ras-tänkande", om nationen och dess kvalitet. Här betonas vikten av att rätt personer skaffar barn (Yuval-Davis 1997: 31-32). Den *malthusianska diskursen* handlar istället om att

hålla befolkningstalen under kontroll, vilket är kopplat till en rädsla att en okontrollerad befolkningstillväxt leder till katastrof. Här sätter ibland nationer in olika typer av åtgärder så att kvinnor inte ska föda mer än ett barn (Yuval-Davis 1997).

Givet den situation tyskbalterna befann sig i under det tidiga 1900-talet, en numerärt liten elitgrupp som alltmer utmanades, skulle en kunna tro att det borde finnas tecken på *people as power-diskursen* och ett uppmuntrande av tyskbaltska kvinnor att föda fler barn. Men så är inte fallet. Det finns flera anledningar till detta: den tyskbaltska gruppen hade minskat sedan slutet av 1800-talet, i och med russifieringen hade det skett en betydande utflyttning, framför allt till Tyskland. Dessutom fanns ett stort kvinnoöverskott bland tyskbalterna i Baltikum (Maydell 1940). Det var framförallt männen som lämnade området, vilket ledde till att det fanns många ogifta kvinnor. Den hotbild tyskbalterna upplevde var också omedelbar, gruppen behövde vuxna för att kunna hävda sig där och då, inte fler nyfödda barn.

Det är utifrån denna situation som *Deutsche Frauenbund zu Rigas* strävan att plocka upp och rädda mindre välbedlade tyskbalter genom te-aftnar, bör förstås. Syftet var att skapa en gemensam nationell identitet, som med Henrikssons ord "bridged class and estate differences" (1996: 219). Den klassutjämnande aspekten i deras arbete avsåg att stabilisera den egna etniska eller nationella gruppens storlek, att förhindra att den minskade ännu mer. Deras sociala patos ska dock inte nedvärderas. Men viljan att omfamna alla tys-

kar i Baltikum, rika som fattiga, var som Josephine Kieseritzky (1956) framhöll, något nytt efter 1905. Intresset för fattiga tyskbalter uppkom inte ur tomma intet, utan i samband med den mycket allvarliga utmaningen mot gruppens ställning.

1917 - Drömmen om en tysk annektering av Baltikum

Staden Riga var i konkret mening skådeplats för såväl första världskriget, ryska revolutionen som kampen för Lettlands självständighet. Mellan 1914 och 1919 genomlevde Rigas multietniska befolkning massevakivering, belägring, svält, plundring, våld och terror samt sammanlagt sju olika regimer (Hatlie 2014).

Den ryska militärregimen mellan juli 1914 och mars 1917 iscensatte restriktioner kring användandet av det tyska språket, och i maj 1915 förbjöds tyskspråkiga tidningar (Hatlie 2014). Många tyskbaltiska föreningar och organisationer stängdes ner, dock inte kvinnoorganisationerna (Hackmann 2012; Hatlie 2014). *Deutsche Frauenbund zu Riga* fortsatte sin verksamhet men påverkades ändå av kriget. Te-aftnarna, en av de aktiviteter som tydligast anknöt till det tyskbaltiska nationella projektet, stängdes ner tillsammans med skolorna medan daghemmen och biblioteket fick fortsätta (Jahresbericht...1905-1917). Varför just kvinnoorganisationer inte tvingades stänga är naturligtvis högst intressant, men det är inget mitt källmaterial säger något om. En möjlig anledning till att myndigheterna inte stängde ner *Deutsche Frauenbund zu Riga* helt kan dock ha att göra med att organisationen fyllde en viktig funktion

under kriget då de anordnade flyktinghjälp och soppkök (Jahresbericht...1905-1917). De var med andra ord till nytta för myndigheterna, oavsett vilka som vid ett givet tillfälle hade makten i Riga. Den 3 september 1917 inleddes den tyska ockupationen av Riga, något många tyskbalter, inklusive *Frauenbund*, uppfattade som en befrielse: Riga var inte längre under rysk kontroll och överhöghet. I mars 1918 kontrollerade den tyska armén hela Baltikum. Det ryska imperiet hade kollapsat under trycket av första världskriget, och bolsjevikerna hade tagit makten i Petrograd (S:t Petersburg) i november 1917. Den 8 december 1917 träffades cirka fyrahundra av Rigas tyskbalter för att diskutera Baltikums framtid (Hatlie 2014). Resultatet var att sextioåtta tyska organisationer den 23 december 1917 gjorde en resolution där de pekade på nödvändigheten att de baltiska provinserna annekterades av det Tyska riket. Det var endast under den förutsättningen som tyskarna kunde stanna kvar: ”för vår sjuhundraåriga kultur finns ingen annan räddning” (Lenz 1974: 65).

I stort sett alla tyskbaltiska organisationer i Riga skrev under, däribland den baltiska sim-föreningen, den livländska djurskyddsföreningen, olika sångföreningar, Rigas bobsleighklubb, en lärarförening, en läkarförening, ett antal kvinnoorganisationer samt den exklusiva och inflytelserika Musseklubben (Lenz 1974; Hatlie 2014). *Deutsche Frauenbund zu Riga* finns dock inte med bland de föreningar som skrev under resolutionen. De lämnade däremot i slutet av 1917 in en egen petition till den tyska kejsarinnan, prins Leopold

av Bayern, arméledningen och rikskanslern med en vädjan om att de tre baltiska provinserna skulle inkorporeras i det Tyska riket (Jahresbericht...1905-1917). I *Frauenbunds* årsberättelse 1905-1917 beskrivs händelsen och motiven bakom den förklaras. Trots Tysklands befrielse av Riga fanns en kvardröjande osäkerhet kring vad som skulle hända med de baltiska provinserna och därför skrevs petitionen: när mörka moln drog sig samman över tyskarna i Baltikum bestämde sig *Frauenbund* för att i alla tyskbaltska kvinnors namn höja sin röst och låta nödropet ”Stöt inte bort oss från er!” ljuda (Jahresbericht...1905-1917).

Deutsche Frauenbund zu Rigas årsberättelse 1905-1917 verkar för övrigt vara den enda beskrivningen av denna petition. Den nämns inte i de av Josephine Kieseritzky (1931, 1956) i efterhand skrivna historiska översikterna. Föga förvånande måhända då *Frauenbunds* agerande, senare under den lettiska självständighetstiden, knappast sågs med blida ögon av letterna. *Frauenbunds* senare tystnad kring denna händelse kan också hänga samman med att deras agerande rimmade illa med definitionen av organisationens arbete som enbart socialt och kulturellt.

De två vädjandena i slutet av 1917 om att införliva de baltiska provinserna i det Tyska riket visar dels på tyskbalternas inställning till det lettiska nationella projektet, dels på deras eget nationella projekt. Den kollektiva resolutionen frammanar explicit tyskbalternas sjuhundraåriga historia som kulturmaktt i Baltikum. I deras ögon är det detta som räknas, inte majoritetsbefolkningens vilja. Vädjandena måste förstås i ljuset av

letternas strävanden efter en självständig stat, vilket tyskbalterna uppfattade som ett hot. Det går att tolka de mörka moln som *Deutsche Frauenbund zu Rigas* petition lyfter fram som en omskrivning för såväl den lettiska nationalismen som oktoberrevolutionen och bolsjevikernas maktövertagande. Bland tyskbalterna, en grupp framförallt bestående av adel och borgerlighet, sågs även socialismen som ett hot. Mark R. Hatlie (2014: 195) pekar på att tyskbalternas sociala och politiska aktivitet under den tyska ockupationen av Riga “was marked by a strong, and towards the end even desperate, effort to prevent the possibility of being subject to the local Latvian majority.”

Det *Deutsche Frauenbund zu Riga* och de sextioåtta andra tyskbaltska föreningarna såg som en möjlig utväg 1917 var att de baltiska provinserna införlivades i det Tyska riket. En lösning som för tyskbalternas del också skulle innebära en fortsatt privilegierad maktställning. Deras ställning och maktanspråk hörde på många sätt till en svunnen tid där ståndstillhörighet bestämde vilken position och makt en hade i samhället.

År 1917 hade nationalstatsprincipen alltmer börjat utkristallisera sig som en statsformeringsprincip men den var ännu inte absolut given. I en värld av nationalstater så fanns det ingen plats för tyskbalterna, åtminstone inte med en bibehållen privilegierad elitställning, inte i Baltikum. Det är i denna situation som tyskbalterna försöker manövrera och det är i ljuset av detta som deras handlingar i slutet av 1917 måste förstås. Samtidigt var slutresultatet inte givet.

Något som tydliggör nödvändigheten av att som Eric Hobsbawm (1997) framhåller se och tolka historiska händelser utifrån de alternativ som uppfattades om möjliga då, och inte vad vi idag vet blev utfallet.

Möjligheterna för tyskbaltarna att manövrera minskade dock snabbt. Den 12 april 1918 pläderade den för de baltiska provinserna gemensamma politiska provinsiella församlingen, som dominerades av den tysk-baltiska eliten, för en enad baltisk stat under tyskt beskydd (Hiden 2004). Men inte heller det försöket resulterade i något, och den 18 november 1918 utropades republiken Lettland (Plakans 1995). Vid den tidpunkten var det inte självklart att den självständiga staten Lettland skulle förverkligas. Men så blev fallet och därmed reducerades tyskbaltarna till en etnisk minoritet bland andra i en stat dominerad av den lettiska majoritetsbefolkningen.

Slutdiskussion: Att förstå den tysk-baltiska kvinnorörelsens nationalism

Den tysk-baltiska kvinnorörelsen verkade i en tid av stora sociala förändringar som i slutändan skulle springa ifrån tyskbaltarna, inte bara som en elit utan även som etnisk grupp i Baltikum. Men mellan 1905 och 1919 var det inte givet och tyskbaltarna, kvinnor som män, agerade utifrån de möjligheter de såg för att bevara och stärka den tysk-baltiska nationalkaraktären (*Volkstum*).

Den tysk-baltiska kvinnorörelsen såg sig visserligen som en del av den större internationella kvinnorörelsen men var också ovillig att fullkomligt skriva in sig i den, att ställa politiska krav, eller att benämna

sin verksamhet som politisk. En uttalad anknytning till kvinnorörelsen generellt är också tydligast så länge *Baltische Frauenzeitschrift* existerar, mellan 1906 och 1910. Talande är måhända att tidskriften i och med oktobernumret 1909 byter namn till *Leben und Wirken* (Liv och Arbete), det tidigare namnet behölls dock som undertitel. *Baltische Frauenzeitschrift* fungerade också från 1907 som de tysk-baltiska kvinnoorganisationernas (*Frauenbunde*) förningsorgan (Kieseritzky 1907). Men även om den tysk-baltiska kvinnorörelsen inte alltid tydligt anknöt till kvinnorörelsen i stort så betonade de med enfasett betydelsen av kvinnors arbete, både i det nationella projektets tjänst och vad gällde det sociala arbetet som definierades som arbete i tjänst hos fattiga och betryckta medmänniskor (Kieseritzky 1912). Vilket dock för *Deutsche Frauenbund zu Riga* framförallt, givet det nationella projektet, omsattes i arbete för fattiga tyskbalter.

Tyskbaltarna var en liten regional elit och som sådan också konservativ. Under den undersökta perioden upplevde de sig leva under ett reellt hot, något som fick dem att försöka överbrygga klasskillnaderna inom gruppen. Men också att hålla fast vid den tysk-baltiska historien och berättelsen om gruppens speciella status, roll och betydelse i Baltikum. De var som Polly Kieseritzky (1906: 34) uttryckte det "den gamla kulturmakten sedan sjuhundra år". En aspekt av denna tillbakablickande konservatism var att tysk-baltiska kvinnor aldrig ifrågasatte den "traditionella" kvinnorollen, att vara hustru och mor. Därmed var politik inte något kvinnor skulle ägna sig åt. Den tysk-

baltiska kvinnorörelsens verksamhetsområden var kompatibla med en ”traditionell” kvinnoroll: att ta hand om barn, gamla, sjuka och fattiga (Whelan 1995; Henriksson

Det finns dock inget självklart samband mellan att inte utmana föreställningar om en ”traditionell” kvinnoroll och att inte kräva politiska rättigheter.

1996). Det är i detta sammanhang som *Deutsche Frauenbund zu Rigas* betoning av att de sysslade med socialt och kulturellt arbete bör förstås. De benämnde aldrig sitt arbete som politiskt, samtidigt framhöll de att de verkade för den tyskbaltiska nationen, arbetade för ”tyskarnas bästa” samt deltog i ”försvaret av den hotade tyska kulturen” (Kieseritzky 1906: 34; Kieseritzky 1931: 42).

Det finns dock inget självklart samband mellan att inte utmana föreställningar om en ”traditionell” kvinnoroll och att inte kräva politiska rättigheter. Den estniska kvinnorörelsen ifrågasatte inte heller den ”traditionella” kvinnorollen men de krävde ändå, tydligast från 1917, politisk rösträtt för kvinnor (Kivimäe 1994). Det finns dock en avgörande skillnad mellan den estniska kvinnorörelsen och den tyskbaltiska, och det är kopplingen till ett nationalstatsprojekt. Ida Blom (2000) lyfter fram att frågan om rösträtt och vilka som skulle omfattas av den tydligt var kopplad till skapandet av nationalstater. Även om tyskbaltarna hade ett uttalat nationellt projekt, där deras kvinnorörelse var starkt engagerad, så syftade den inte till att skapa en tyskbaltisk

nationalstat. Dels fanns ingen befolkningsmässig grund för det (de var en liten elitgrupp), dels när tyskbaltiska organisationer, däribland kvinnoorganisationer, propagerar för en ny typ av stat i området 1917 så går det istället ut på att införliva Baltikum i det Tyska riket.

Till skillnad från den estniska kvinnoörelsen verkar den lettiska ha varit mer återhållsam vad gäller politiska krav, precis som hos den tyskbaltiska kvinnorörelsen stod frågor kring kvinnors rätt till utbildning och arbete i centrum (Zelče 2002). Detta trots att den lettiska nationella rörelsen precis som den estniska strävade efter nationell frigörelse. I och med uppkomsten av de självständiga staterna Lettland och Estland 1919 fick alla medborgare, män som kvinnor, politisk rösträtt (Novikova 2006; Lipša 2007). Därmed också tyskbaltiska kvinnor och män.

Krav på politisk rösträtt innehåller någon tanke på demokrati. Men även där saknar tyskbaltarna en tydlig anknytning, till skillnad från den ryska kvinnorörelsen som efter 1905 började ställa tydliga politiska krav, exempelvis på allmän och lika rösträtt för kvinnor och män (Pushkareva 2006). Men så var den ryska kvinnorörelsen också på ett helt annat sätt än den tyskbaltiska en del av en större politisk rörelse som pläderade för demokratiska reformer.

Avsaknaden av demokratiska tankar hos tyskbaltarna framkommer tydligt i samband med deras agerande (även kvinnoörelsens) 1917. De agerar utifrån en av dem identifierad möjlighet och vad som är bäst för dem, men i och med det tar de ingen som helst hänsyn till vad den lettiska

majoritetsbefolkningen önskar. Men givet tyskbalternas *rooting*, den situation de var i och den hotbild de uppfattade mot sin ställning och existens i Baltikum, så går det att förstå. Därmed blir det dock också tydligt att varken tyskbalterna generellt eller den tysk-baltiska kvinnorörelsen var beredda eller kapabla att skifta (*shifting*), att försöka förstå letternas *rooting*.

Även vad gäller frågan om kvinnors förpliktelser gentemot den etniska eller nationella grupp de tillhörde framstår tyskbalterna som särpräglade. De kan inte sägas direkt anknyta till någon av de tre diskurser kring nationella policys rörande befolkningskontroll som Yuval-Davis (1997) identifierat; *people as power-diskursen*, *eugenicistdiskursen* eller den *malthusianska diskursen*. Detta i och med att Yuval-Davis uttryckligen kopplar de till den biologiska reproduktionen. Om en däremot vidgar förståelsen av dessa diskurser en aning till att också inbegripa reproduktion i social mening skulle en kunna säga att *Deutsche Frauenbund zu Riga* med sina te-aftnar anknyter till *people as power-diskursen*. Tanken med te-aftnarna var att "rädda" mindre välbemedlade tyskbalter, att hindra att de försvann ner i det lettiska folkhavet, och därmed stabilisera den tysk-baltiska gruppens storlek.

Den tysk-baltiska kvinnorörelsen var som visats djupt engagerad i det tysk-baltiska nationella projektet, deras verksamhet gick ut på att som det hette i *Deutsche Frauenbund zu Rigas* stadgar "främja den tyska befolkningen i Östersjöprovinserna spirituellt, moraliskt och materiellt." (Satzungen der Vereinigung...[1908]).

Detta ledde naturligtvis till att deras verksamheter, samtidigt som de försökte utjämna klasskillnader inom den tysk-baltiska gruppen, förstärkte gränsdragningarna gentemot andra etniska grupper. Denna exkluderande tendens ska dock inte överdrivas. Polly Kieseritzky berörde i ett föredrag hon höll 1912 på temat socialt kvinnoarbete frågan om sociala bemödanden ska vara nationella eller internationella. Hennes svar var att det måste var och en avgöra utifrån sitt samvete, men eftersom en alltid måste begränsa arbetet så faller det sig naturligt att det främst är den egna folkgruppen som får ta del av hjälpverksamheten. Samtidigt betonade dock Kieseritzky att detta inte behöver betyda någon motsättning gentemot andra nationaliteter, tvärtom menar hon att det i såväl kvinnoarbete som social-nationellt arbete finns möjligheter för främlingar att hitta varandra (Kieseritzky 1912). En liknande inkluderande ansats har vi också sett i samband med grundandet av *Deutsche Frauenbund zu Riga* 1905 då det diskuterades och gick till omröstning huruvida organisationen skulle vara öppen också för kvinnor av andra nationaliteter (Versammlung behufs... 1905). Organisationen blev visserligen en uteslutande tysk-baltisk organisation men detta visar ändå på det inte var helt självklart från början, att det fanns andra tankar, även om de som förespråkade en inkluderande hållning var i klar minoritet (Versammlung behufs... 1905).

Den tysk-baltiska kvinnorörelsen med *Deutsche Frauenbund zu Riga* i spetsen verkade för den tysk-baltiska nationalkaraktä-

ren (Volkstum) genom kulturellt och socialt arbete (Kieseritzky 1956). Yuval-Davis (1997) framhåller att kvinnor inte bara anses reproducera nationen i biologisk mening utan att de även anses reproducera en nations kultur. Kvinnor ges därför ofta rollen som kulturens beskyddare, där de ges ansvar för att föra den vidare till barnen samt konstruera "the home" i en specifik kulturell stil (Yuval-Davis 1997: 116). Den tyskbaltska kvinnorörelsen och *Deutsche Frauenbund zu Riga* är speciella då de inte bara sågs som den tyskbaltska kulturens beskyddare i den meningen Yuval-Davis lyfter fram. Deras arbete inom ramen för det tyskbaltska nationella projektet var mer utåtriktat och aktivt än att "bara" uppfostra barn och konstruera hemmet i tyskbaltsk stil, även om de gjorde de sakerna också.

*Deutsche Frauenbund zu Riga*s te-aftnar och petition om en tysk annektering av Baltikum 1917, ja hela deras verksamhet syftade till att främja den tyskbaltska nationen. Att försvara och beskydda den tyskbaltska kulturen och det tyska språket från det hot de upplevde sig leva under, särskilt efter 1905. I den kampen relaterade de explicit till sin sjuhundraåriga historia i Baltikum, till en upplevd överlägsen tysk kultur och deras självförståelse som en civilisatorisk kraft. Detta syns såväl i samband med att Polly Kieseritzky (1906) beskriver bakgrunden till grundandet av de olika *Frauenbunds* som 1917 när tyskbaltska organisationer, däribland *Deutsche Frauenbund zu Riga* väddar om en tysk annektering av Baltikum (Jahresbericht...1905-1917; Lenz 1974: 65). Yuval-Davis menar att:

Ethnic projects mobilize all available relevant resources for their promotion. Some of these are political, others are economic and yet others are cultural – relating to customs, language, religion and other cultural artifacts and memories. (Yuval-Davis 1997: 44)

Det tyskbalterna mobiliserade inom ramen för sitt nationella projekt var framför allt historien, det tyska språket och den tyskbaltska kulturen. På så vis påminner tyskbalternas nationella projekt om andra etniska och nationella projekt, så som Yuval-Davis (1997) beskriver dem. På andra sätt spräcker tyskbalterna de modeller som finns kring nationalism och dess relation till genus, till exempel rörande kvinnors roll i att biologiskt reproducera nationen. Men så var också tyskbalterna och deras kvinnorörelse något egna, speciella, precis som de omständigheter de verkade i och försökte manövrera i. Åtminstone kan det verka så för oss idag, men så tillhör tyskbalterna också en sedan länge förlorad värld.

Referenser

- Achter *Jahresbericht für das Jahr 1913*. [Åttonde årsberättelsen, för året 1913.] Rigaer Deutscher Frauenbund: 3284/2/40. LVVA.
- Beaumont, Cairtriona (2013) *Housewives and citizens. Domesticity and the women's movement in England, 1928-1964*. Manchester: Manchester University Press.
- Blom, Ida (2000) Gender and nation in international comparison. Blom, Ida, Hagemann, Karen och Hall, Catherine (red) *Gendered nations. Nationalisms and gender order in the long nineteenth century*. Oxford: Berg.
- Boden, Ragna (2007) Emanzipation - Nation - Konfession. Der Diskurs über weibliche Erwerbsarbeit bei den Deutschbalten (1880er Jahre bis 1910). [Emancipation - nation - konfession. Diskursen om kvinnors förvärsarbete bland tyskbalterna (från 1880-talet till 1910).] *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 56(4): 539-565.
- Bulhof, Ilse N. (1990) *Wilhelm Dilthey. A hermeneutic approach to the study of history and culture*. Hague: Marinus Nijhoff Publishers.
- Connelly, Katherine (2013) *Sylvia Pankhurst. Suffragette, socialist and scourge of empire*. London: Pluto Press.
- Douglas, Christina (2015) A Baltic German women's movement. The German women's league in Riga preserving 'Germandom' in democratic Latvia, 1919-1934. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 64(2): 218-238.
- Eduards, Maud (2002) *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*. Malmö: Liber.
- Eley, Geoff (2000) Culture, nation and gender. Blom, Ida, Hagemann, Karen och Hall, Catherine (red) *Gendered nations. Nationalisms and gender order in the long nineteenth century*. Oxford: Berg.
- Figes, Orlando (2014) *Revolutionary Russia, 1891-1991*. London: Pelican.
- Gadamer, Hans-Georg (1998) *Truth and method*. New York: Continuum.
- Gerhard, Ute (2004) The women's movement in Germany in an international context. Paletschek, Sylvia och Pietrow-Ennker, Bianka (red) *Women's emancipation movements in the 19th century. A European perspective*. Stanford: Stanford University Press.
- Hackmann, Jörg (2012) Nachholende Nationalisierung. Das kurze Leben der Deutschen Vereine in der russländischen Ostseeprovinzen (1905-1914). [Att komma ifatt med nationsbyggandet. De tyska föreningarnas korta liv i den ryska Östersjöprovinzen (1905-1914)] Hackmann, Jörg (red) *Vereinskultur und Zivilgesellschaft in Nordosteuropa. Regionale Spezifik und europäische Zusammenhänge*. [Föreningskultur och civilsamhälle i Nordösteuropa. Regionala särdrag och europeiska sammanhang.] Wien: Böhlau Verlag.
- Haltzel, Michael H. (1981) Baltic particularism and the beginnings of russification. Thaden, Edward C. (red) *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855-1914*. Princeton: Princeton University Press.
- Hatlie, Mark R. (2014) *Riga at war 1914-1919. War and wartime experience in a multi-ethnic metropolis*. Marburg: Verlag Herder Institut.
- Heidegger, Martin (1993) *Varat och tiden del 1*. Göteborg: Daidalos.
- Henriksson, Anders (1996) Minority nationalism and the politics of gender. Baltic German women in the late imperial era. *Journal of Baltic Studies* 273(3): 213-228.
- Hidden, John (2004) *Defender of minorities. Paul Schiemann, 1876-1944*. London: Hurst and Company.
- Hirschhausen, Ulrike von (2006) *Die Grenzen der Gemeinsamkeit. Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860-1914*. [Gemensamhetens gränser. Tyskar, letter, ryssar och judar i Riga 1860-1914.] Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Hobsbawm, Eric (1997) *On History*. London: Abacus.

Jahresbericht: Der Deutsche Frauenbund zu Riga 1905-1917. [Årsberättelse: Tyska kvinnoförbundet i Riga 1905-1917.] Rigaer Deutscher Frauenbund: 3284/2/39. LVVA.

Kieseritzky, Josephine (1931) *Der Deutsche Frauenbund zu Riga 1905-1930*. [Tyska kvinnoförbundet i Riga 1905-1939.] *Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland 1931*: 42-46.

Kieseritzky, Josephine (1956) *Der Deutsche Frauenbund zu Riga 1905-1939*. [Tyska kvinnoförbundet i Riga 1905-1939.] *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 3*: 81-86.

Kieseritzky, Polly (1906) *Der Deutsche Frauenbund zu Riga*. [Tyska kvinnoförbundet i Riga.] *Baltische Frauenzeitschrift* Oktober: 34-38.

Kieseritzky, Polly (1907) Die Frauenverbände und die baltische Frauenzeitschrift. [Kvinnoförbunden och den baltiska kvinnotidskriften.] *Baltische Frauenzeitschrift* April: 380-381.

Kieseritzky, Polly (1912) Soziale Frauenarbeit. [Socialt kvinnoarbete.] *Baltische Monatschrift* Bd. LXXIV: 339-354.

Kivimäe, Sirje (1994) *Frauen und Frauenbewegungen in Estland von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges*. [Kvinnor och kvinnorörelser i Estland från sekelskiftet till andra världskrigets utbrott.] *Archiv für Sozialgeschichte 34*: 199-221.

Kramers, Martina G. (1906) *Das Frauenstimmenrecht*. [Kvinnorösträtten.] *Baltische Frauenzeitschrift* November: 100-103.

Lenz, Wilhelm (1974) *Eine Kundgebung deutscher Vereine in Riga am 23.12.1917*. [Ett tillkännagivande av de tyska föreningarna i Riga den 23.12.1917.] *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 21*: 61-73.

Lipša, Ineta (2007) *Frauen in den Parlamentswahlen der Republik Lettland 1920-1934*. [Kvinnor i republiken Lettlands parlamentsval 1920-1934.] *Forschungen zur Baltischen Geschichte 2*: 127-148.

Maydell, Kurt (1940) *Die Baltendeutschen vor ihrer Umsiedlung. Ein statistischer Rückblick*. [Balt-tyskarna innan deras omplacering. En statistisk tillbakablick.] *Jomsburg 4*: 59-90.

Novikova, Irina (2006) *History, national belonging, and women's movements in the Baltic countries*. Saurer, Edith, Lanzinger Margareth och Frysak, Elisabeth (red) *Women's movements. Networks and debates in post-communist countries in the 19th and 20th centuries*. Köln: Böhlau.

Plakans, Andrejs (1995) *The Latvians. A short history*. Stanford: Hoover Institution Press.

Plakans, Andrejs (2011) *A concise history of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pushkareva, Natalia (2006) *Feminism in Russia. Two centuries of history*. Saurer, Edith, Lanzinger Margareth och Frysak, Elisabeth (red) *Women's movements. Networks and debates in post-communist countries in the 19th and 20th centuries*. Köln: Böhlau.

Rönnbäck, Josefine (2004) *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902-1921*. Stockholm: Atlas.

Satzungen der Vereinigung deutscher Frauen unter dem Namen Deutscher Frauenbund zu Riga. [Stadgarna för föreningen tyska kvinnor under namnet tyska kvinnoförbundet i Riga.] Tryckta men odaterade stadgar, troligen från 1908. Rigaer Deutscher Frauenbund: 3284/2/42. LVVA.

Schiemann, Paul (1979) *Zwischen zwei Zeitaltern. Erinnerungen 1903 - 1919*. [Mellan två tidsåldrar. Minnen 1903-1919.] Lüneburg: Verlag Nordland-Druck GmbH.

- Schütze, Elsbet (1906) An unsere Leser! [Till våra läsare!] *Baltische Frauenzeitschrift*, Oktober: 1-3.
- Sieber, von, (1909) Verzeichnis der während der Revolutionszeit 1905-7 in Liv-Est- Kurland ermordeten Deutschen. [Förteckning över mördade tyskar under revolutionstiden 1905-7 i Livland, Estland och Kurland.] *Baltische Monatsschrift*, 67(4): 284-286.
- Smith, Nicholas H. (2004) Taylor and the hermeneutic tradition. Abbey, Ruth (red) *Charles Taylor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ströhm, U. (1908) Der Frauenverband des Deutschen Vereins in Estland. [Tyska föreningens kvinnoförbund i Estland.] *Baltische Frauenzeitschrift* Februari: 899-901.
- Versammlung behufs begruendung [sic] eines Frauenbundes*. Riga den 11 November 1905. [Församling i och för grundandet av ett kvinnoförbund. Riga den 11 november 1905.] Rigaer Deutscher Frauenbund: 3284/2/27. LVVA.
- Waite, Robert G. (1997) The German women's league in Riga, 1905-1939. An ethnic women's organization in the Baltic States. *Journal of Baltic Studies* 28(4): 339-356.
- Whelan, Heide W. (1995) The Debate on women's education in the Baltic provinces, 1850 to 1905. von Pistohlkors, Gert och Plakans, Andrejs (red) *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850-1914*. [Befolkningsförskjutningar och social förvandling i Rysslands baltiska provins 1850-1914.] Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Whelan, Heide W. (1999) *Adapting to modernity. Family, caste and capitalism among the Baltic German nobility*. Köln: Böhlau Verlag.
- Wilhelmi, Anja (2008) *Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum 1800-1939. Eine Untersuchung anhand von Autobiografien*. [Den tyska överklassens kvinnors livsvärldar i Baltikum 1800-1939. En undersökning av självbiografier.] Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Yuval-Davis, Nira (1997) *Gender & nation*. London: Sage.
- Zelče, Vita (2002) *Nezināmā. Latvijas sievietes 19. gadsimta otrajā pusē*. [The Unknown. Latvia's Women in the Second Half of the 19th Century]. Riga: Latvijas Arhivistu biedrība.

Nyckelord

Kvinnorörelser, nationalism, tyskbalter, klass, genus, etnicitet

Christina Douglas

Institutionen för historia och samtidsstudier

Södertörns högskola

141 89 Huddinge

christina.douglas@sh.se

*Artikeln är en del av det treåriga (2014-2016) Östersjöstiftelsefinansierade forskningsprojektet: Paradox at Road's End. The Simultaneous Fall of the German Baltic Elite and the Emancipation of its Women, 1905-1939.